

Bali János

Az „ősmagyar” mítosz a premodernitástól a posztmodernitásig

Bevezetés

Az „ősmagyar” mítosz és kultúra iránt kevésbé érdeklődők is egyre több helyen és formában találkozhatnak e jelenséggel a 21. századi Magyarországon. Ez az elmúlt tíz évben láthatóan felerősödő mítosz- és kultúraépítés a mindennapi élet legkülönbözőbb területein megjelenik: a köztér nemzetiességétől („ősmagyarítás”) kezdve a rovásírásos településtáblákon és a köztéri emlékműveken keresztül, a transzcendencia megélésének sajátos lehetőségeit kínáló újpogány táltosegyházakon vagy az öltözködés és a lakáshasználat gyakorlatain (tarsolylemez, honfoglalás kori süveg, jurtaállítás) át, egészen a szabadidős sport- és harcművészeti tevékenységekig (baranta, lovas íjászat). Alapvető kérdés, mely Benedict Andersontól Homi K. Bhabha-ig különféle nacionalizmuselméletekben is megfogalmazódott, hogy „miért ünneplik a nemzetek öregedésüket, miért nem ünneplik inkább elképesztő fiatalságukat?” (Bhabha 1999: 88). Hogyan lehetséges feloldani azt a paradoxont, miszerint a nemzet a történészek szemszögéből, objektíven szemlélve modern jelenség, míg a „nacionalisták” számára, szubjektíven ősi (részletesen: Anderson 2006)? A tanulmány célja az „ősmagyar” mítosz és kultúra revitalizációjának értelmezése.

Az antropológus helye és szerepe az „ősmagyar” diskurzusban

Miután a tanulmány a (kulturális) relativizmust valló kulturális antropológia nézőpontjából íródott, fontos, hogy meghatározzuk e tudományos beszédmód alapelveit. A kultúrák más-sága nem jelenti azt, hogy bármelyik is jobb vagy rosszabb lehetne (Selby és Garretson 1981: 41). Az antropológiának nem az a dolga, hogy igazságot tegyen. Ellenben

feladata, hogy nyomon kövessen minden olyan jelenséget, ami az embereket foglalkoztatja, legyen annak bármilyen elfogadható, vagy kevésbé elfogadható filozófiai, netán természettudományosan értelmezett háttere (Kovács 1992: 117).

Nem különb a mágiában hinni például, vagy – mondjuk – a flogisztonban. El kell fogadnunk azonban, hogy azok, akik az egyikben vagy a másikban hisznek, azt igaznak tartják (Jarvie és Agassi 1987: 149).¹

Lehet-e az „ősmagyar” mítoszról és kultúráról való gondolkodás és írás objektív, teljesen értéksemleges? Erre a kérdésre, igaz tágabb értelemben, a nemzet és a nacionalizmus kutatásának lehetőségeit körüljáró Albert Réka és Zempléni András egy közös tanulmányukban egyértelműen nemmel felelnek.

Annak a kutatónak, aki a saját, vagy egy másik nemzeti társadalomban dolgozik és ott résztvevő megfigyelést végez a nemzeti identitás valamilyen kollektív megnyilvánulásáról – legyen az „hagyomány”, közéleti vita vagy ételkészítés, táncbemutató vagy akár koronaúsztatás, illetve a politikai újratemetések rítusai és a vonatkozó társadalmi diskurzusok –, óhatatlanul állást kell foglalnia, értelmeznie és értékelnie kell. Nem direkt módon ugyan, hiszen egy tendenciózus leírás, illetve előadás ellenkezne a tudományos objektivitás elvárásaival. Megteszi ezt helyette a leírt szöveg olvasata, mondhatni a szerző akaratától függetlenül, ugyanis a nemzeti jelenségekről szóló leírásoknak mindig van egy politikai olvasata is, így az adott jelenség pusztán a leírás ténye által értékelődik negatív vagy pozitív módon. Az antropológus, ez a „professzionális kultúragyártó” a nemzeti társadalom megfigyelése és leírása révén akarva-akaratlanul részt vesz a nemzeti társadalom identitásának újratermelésében. Ez a tény rámutat a nemzeti társadalom egy újabb sajátosságára: elvárja minden tagjától, így a társadalomtudóstól is, hogy egységét és egyediségét – mondhatni, identitását – nap mint nap értékelje és akár eltérő nézeteivel is megerősítse. [...] A nemzeti tényeket kutató antropológus személyével kapcsolatban óhatatlanul felmerül vagy a patriotizmus, vagy a nacionalizmus, vagy akár a nemzetellenesség „gyanúja”. De arra is láttunk már példát, hogy paradox módon mind a három „vád” elhangzott egyazon kutató egyazon munkáját illetően. Ez pedig megint csak arra utal, hogy a nemzeti társadalom maga sem tudja élesen elválasztani a politikai nacionalizmust az értékrendszeréhez való ragaszkodástól, amelyet mindenkitől, így a kutatótól is, elvár (Albert és Zempléni 2002: 172).

Ha még így is van, azért semmiképp sem lehet haszontalan átgondolni, hogyan lehet elkerülni azt a csapdát, hogy a nemzetről író antropológus gondolatait különböző csoportok kisajátítsák és a maguk legitimációs törekvéseihez használják fel. Hofer Tamás 1994-ben, még a Néprajzi Múzeum főigazgatójaként, egy a nemzeti jelképeket bemutató és kontextusba állító kiállítás² kapcsán szintén találkozott e problémával. A csodaszarvas vagy a két világháború közötti cserkészmozgalom és a turul nyilvános (még hozzá az autoritást jelképező Kossuth téri múzeumban történő) bemutatása megosztotta a látogatókat, ahogy arról a sajtókritikák és a vendégkönyv egyaránt árulkodott. Volt, aki bátor, hazafias tettként üdvözölte a kiállítás koncepcióját, volt, aki szélsőjobboldali fenyegetettséget látott abban, s volt olyan is, aki dicsérte a látottakat, mely szerinte határozott kritikai tükröt tartott a Horthy-korszak iránt nosztalgizálók elé. Hofer Tamás nyomán pedig magam is vallom, hogy egy tudományos

¹ Lásd ehhez bővebben: Prónai (2003).

² A kiállítással párhuzamosan rendezett konferenciáról, ugyanolyan címmel (*Magyarok kelet és nyugat közt: a nemzettudat változó jelképei*) önálló tanulmánykötet jelent meg. A tanulmányok a *Néprajzi Értesítő* 1995. évi kötetében is olvashatóak. Interneten: http://www.neprajz.hu/neprajzi_ertesito/1995.PDF (letöltés dátuma: 2013. 01. 13.).

elemzésnek (legyen az kiállítás vagy könyv) nem célja valaki felett ítélni, sem pedig valaki pártját fogni, társadalmi-politikai törekvéseit igazolni. Egy kiállítás (vagy tanulmány) bemutatható, elemezhető és értelmezhető, ugyanakkor igyekeznie kell mindenfajta ideológiai állásfoglalástól távol tartania magát. Szűcs Jenő, a magyar nemzeteszme előtörténetével behatóan foglalkozó történész vallomását hasonló gondolatok, sőt már tapasztalatok ihlették: „Voltak olyanok, akik mint a nemzeti illúziók rombolóját, urbánusnak minősítettek, én magamat sohasem soroltam sem egyik, sem másik kategóriához, hiszen írással éppen e káros kettéosztottságon akartam túlemelkedni” (idézi: Gyurgyák 2007: 9). E tanulmányban a nemzetet alkotó mítoszok történetiségének illúziómentes bemutatását kíséreltem meg. Ugyanakkor, a céloim semmiképp sem az illúziórombolás. Ismét csak Hofer Tamást hívom segítségül, akit számos alkalommal szembesítettek ezzel a kérdéssel.

Az egyes alkotások elemzésében a – mai ismereteinkkel sejtethető, megállapítható – történeti valóság és az illúziók, ideológiai konstrukciók határainak a keresése nem jelenti a művek szellemi, művészeti értékének a tagadását. Ahogyan a *Buda halála* irodalmi értékét nem csorbítja, ha kimondjuk: benne a hunok egykori életvitelének rekonstrukciója pontatlan, ugyanúgy a gödöllői művészek s mások látomásai a régi és a kortárs népi kultúráról nem veszítenek értékükből, ha beillesztjük őket korszakuk eszmei áramlatai közé és rámutatunk, hol van bennük a látomás, illúzió és a valóság határa (Hofer 1991: 8–9).

„A nacionalizmuson sok esetben az emberek egyszerűen mások patriotizmusát, a patriotizmuson pedig saját nacionalizmusukat értik” (Elias 2002: 139).³ Norbert Elias frappáns meghatározása két nézőpont összegyűjtésének kiváló példája. Egyrészt sokan egy pozitív – negatív érték dichotómia két végpontján helyezik el a két fogalmat. Gondoljunk csak Ilyés Gyula híres definíciójára: „A nacionalista jogokat sért, a patrióta jogokat véd” (idézi: Gyurgyák 2007: 409). John Plamenatz meghatározása hasonló logikán alapul. „A patriotizmus nem ugyanaz, mint a nacionalizmus. A patriotizmus a saját népünk szeretete, de nem jár az idegenekkel szembeni ellenségeskedéssel” (idézi: Csillag 2002: 410). Mások pedig, a két fogalom összetartozása, lényegi azonossága mellett érvelnek. Elias tehát az utóbbit osztja úgy, hogy elfogadja, de egyben relativizálja is a két fogalomban felhalmozódott értékkülönbségeket.

Tagadhatatlan, hogy a társadalom nemzetiesítésének valamely jelenségéről tanulmányt író társadalomtudós ki van téve különféle címkéknek. Viszont az sem járható út, ha egy „kényes témára” – figyelembe véve a körülötte kialakult társadalmi megosztottságot – nem fordítunk figyelmet. Úgy gondolom, a nemzettel, s azon belül az „ősmagyar” mítosszal kapcsolatos kérdések tudományos tisztázása talán sohasem volt aktuálisabb, mint manapság. Mélységesen egyetérték Gyurgyák Jánosnak a magyar nemzeteszme történetéről írt kötetének bevezetőjében foglaltakkal, mely egyrészt a téma aktualitását, másrészt az elemzés társadalmi fontosságát hangsúlyozza.

Bár a kötet alapvetően eszmetörténeti problémákkal viaskodik, így a megközelítése alapvetően történeti, mégis ma is élő és aktuális kérdést is felvet. Nevezetesen, mi az oka a magyar nemzetet immár több évszázada megosztó ugyancsak éles törésvonalnak (kuruc-labanc, kiegyezéspárti-függetlenségi, népi-urbánus, jobboldali-balliberális), amely minden korban más-más alakban

³ Részben hasonló Ernest Gellner megállapítása, miszerint gyakran hallani azt a leegyszerűsítő véleményt, hogy „Én hazafi vagyok, ő nacionalista [...]” (Gellner 1983: 87).

bukkan fel. Ezek a koncepciók ugyanis nem egyszerűen egymástól eltérő elképzelések a nemzet múltjáról, jelenéről és jövőjéről (s amelyek természetesnek mondhatók minden nemzet életében, s különösen egy plurális társadalomban), hanem olyanok, amelyek között a racionalitás túlmutató mély szakadékok húzódnak, s amelyek között lehetetlen hidat verni, s amelynek képviselői egymást kölcsönösen kizárják a nemzet fogalmából. [...] Így számomra az ügy nem egyszerűen csak történeti kérdés volt, hanem a történelem segítségével szerettem volna megérteni egy problémát, a magyarság politikai szempontból végtelen megosztottságának az okát, ezt az igazi morbus hungaricust, amelyet – fájdalom – nemzedékeknek sem sikerült meghaladni és orvosolni. [...] Hogyan jutottunk odáig, hogy a mai Magyarországon a szemben álló politikai-világnézeti szektárokra már nincs se közös emlékül a múltból, se pedig közös tervük a jövőre (Gyurgyák 2007: 14–16).

Talán mégis lehetséges hidat építeni a látszólag távol elhelyezkedő partvonalak között. A népi mozgalomhoz tartozó író-szociográfus Szabó Zoltán 1942-ben megjelent *Szerelmes földrajz* című kötetében éppen a relatív, de egyben értékigenlő „haza”, „nemzeti táj” és „otthon” fogalmait merlelt. A politikai megoldásokat kereső (revizionizmus) – és találó (visszacsatolt területek) – késő Horthy-korszakban fogalmazta meg máig érvényes gondolatait: egy tájra több nemzet is tekinthet „otthonként”, „hazaként”, és ez nem függ attól, hogy az éppen melyik állam területén helyezkedik el. A nemzettudat nem politikai kérdés, s nem is szabad azzá válnia. Víziójában a haza a táj és az otthon nem kisajátítható, hiszen azt minden ember magában, az emlékeiben, érzéseiben hordozza, mely kötődés attól nem gyengül, ha más, tőle különböző személyek vagy csoportok ugyanígy viszonyulnak azokhoz.

Az „ősmagyar” mítosz társadalomszervező hatásairól író antropológus feladata a nemzet-ről, a nemzet múltjáról valló különféle olvasatok bemutatása és elemzése úgy, hogy azokat a maguk kontextusaiban érvényesnek tekinti, sőt e plurális nézőpontrendszerrel nem csupán szükségesnek, de kívánatosnak is tartja.

A mitikus múlt keresése, megtalálása és kidolgozása – elmélet és gyakorlat

Bár Boglár Lajos, a hazai egyetemi kulturális antropológiai oktatás megalapítója a „3 M”-nek elnevezett elméletében a „mítosz”, a „mágia” és a „művészet” holizmusáról, szétválaszthatatlanságáról ír. Az elméletet a törzsi társadalmakra tartja alkalmazhatónak (Boglár 2005), mégis tanulságos lehet, ha továbbgondoljuk az általa elmondottakat a témánk szempontjából. A nemzetek mítoszai szoros kapcsolatban állnak e mítoszok művészi kidolgozásaival (elsősorban a festészet, a szobrászat és az irodalom volt ebben igen eredményes) és azok rituális cselekvésbe („mágiába”) ágyazásaival, ide sorolható egy köztéri emlékműállítás, a Nemzeti Galéria kiállításának megtekintése, vagy az „ősmagyar” jelképeket legitimációként felhasználó tömegdemonstrációk.

A történészek és az antropológusok is egyetértenek abban, hogy a nemzeti identitás megteremtésében és fenntartásában lényeges szerepet játszanak a múltból alkotott közös emlékek. Az oly sokak által hivatkozott 19. századi francia történész, Ernest Renan híres meghatározásában a „közös emlék a múltból” éppúgy nemzetteremtő, mint a „közös terv a jövőre” (Renan 1995: 185). Fogalmazhatunk úgy is, hogy minden nemzetet meghatároz az a mód, ahogy kiemel, számon tart, megőriz és ismét bizonyos történeteket és személyeket a múltból.

Maurice Halbwachs francia szociológus fektette le azokat az alapelveket, melynek nyomán a társadalom- és történettudományokban elfogadottá vált az az elképzelés, miszerint a történelmet, történelmi emlékezetet egy adott korra, politikai, társadalmi helyzetre jellemző társadalmi konstrukcióként tekinthetjük. Másképp fogalmazva, az emlékezet társadalmilag meghatározott (Halbwachs 2002).

A társadalmi emlékezetkutatás talán legtöbbet hivatkozott kortárs kutója, Jan Assmann az abszolút és viszonylagos múlt szétválasztását javasolja. Az abszolút múltat a megalapozó történetek, vagyis a mítoszok teremtik meg. A mítosz nem egyenlő a történelemmel, hiszen egyrészt nem feltétlenül kell történelmi realitáson nyugodnia, s így nem feladata a múlt eseményeinek objektív tisztázása, másrészt a jelentől mindig azonos távolságban marad. (Assmann 1999: 75–78) Ez a tudományos tézis persze nem mindig „zavarja” az emlékező(közössége)t, mely a mítoszokat is sokszor a tényszerű (néha az egyetlen igaz!), objektív történelem körébe sorolja. Bár létezik egy sajátos „munkamegosztás”, az „ősmagyar” történelem és a mítosz kutatóit, közvetítőit sem lehet világosan elkülöníteni. Például Baráth Tibor a két világháború közötti magyar fajvédelem és fajelmélet képviselője történelmi kutatásokat végzett, tanulmányai hivatalos szaklapokban (pl. *Századok*) jelentek meg, majd a II. világháború utáni emigrációjában érdeklődése egyre inkább a magyar őstörténet kutatására irányult. (Gyurgyák 2007: 596). Írásai, melyek a hun–magyar testvériség és a magyar nyelv ősiségének igazolását tűzték ki célul, a közelmúltban magyarul is megjelentek (Baráth 2008).

A modern nemzetek esetében tehát egyetemes érvényű a múltkeresés gyakorlata. Nem egyszerű azonban elkülöníteni a „mitikus” és a „történelmi” múltat, különösen az etnogenezis, a (keresztény) államiságot megelőző néptörténelmi korszakra vonatkoztatóan. Hofer Tamás érvelt amellett, hogy a történelmi előzmények keresése gyakorta egybeesett a földrajzi és kulturális értelmű, „helykereséssel”. A magyar nemzettudatban a „Kelet–Nyugat” dichotómiája volt e tekintetben meghatározó (Hofer 2009a: 148, 1995: 10–12). Így válhatott a „Nyugat” az államiság, a kereszténység, az európai betagozódás jelképévé, szemben a „Kelettel”, mely a nemzet előtörténetéhez kapcsolódva az „ősmagyar” mítosz kifejezéseinek lett a legfontosabb kelléke, egyszerűsége hordozója.

Az etnikai-nemzeti kontinuitás keresésében a keresztény államiság előtti „ősi”, „pogány” korszakokra való hivatkozás egyszerűsége mind a tér és az idő együttes nemzetiesítésének egy olyan eljárása, mely a történelmi devolúció elképzeléséből táplálkozik, miszerint minden, ami egy dicső, független etnikai-nemzeti ősalapot követően végbement, az ennek az ideális állapotnak az elkorcsosulásaként, a hajdan volt nagyság és romlatlanság elvesztéseként értelmezhető.

1. ábra. A kelta-gall tradíció felhasználására épülő ismert francia márka a fogyasztói kultúrában
Forrás: <http://www.makefive.com/categories/experiences/life/best-cigarette-brands/gauloises>

Az „ősmagyar” mítosz történeti előzményei (a premodernitás korszaka)

Az „ősmagyar” mítosz, az objektív történeti szakkutatások által alá nem támasztott hun–magyar rokonság elméletének kidolgozása – jelenlegi tudásunk szerint – Kézai Simon krónikájáig nyúlik vissza. Kézai 1283 táján írott *Magyar Krónikája* (a művet Anonymus azonos című művétől megkülönböztetve *Gesta Hunnorum et Hungarorum*, azaz *A hunok és a magyarok cselekedetei* címen is szokták nevezni) Attilával kezdődik, s részletesen ismerteti Hunor és Magor (a csodaszarvas) mondáját. A hun–magyar eredetmítosz ezt követően, évszázadokon keresztül a magyarországi történelmi elit (történetírók, uralkodók) azonosságtudatának meghatározója volt.. A turul szimbóluma például, a pogánykori előzményeket követően a 13–14. században bukkant fel a középkori krónikákban (Anonymus, Kézai Simon és Kálti Márk krónikáiban), amelyek egyértelmű célja az uralkodóház legitimitásának alátámasztása, dinasztikus érdekek szolgálata volt. Szűcs Jenő ugyanakkor úgy látta, hogy a középkori magyar nemzettudatnak nem volt lényeges eleme a Kézai Simon krónikájában mesterségesen létrehozott hun-magyar azonosság mítosza, hanem a politikai közösséghez tartozás vált azzá (Gyurgyák 2007: 532–534). Ha az „ősmagyar” mítoszhoz tartozó szimbólumok képi ábrázolásaira tekintünk, egyvalami azonnal nyilvánvaló: a középkorban sem a csodaszarvasba, sem pedig a turulba nem gondolták még bele mindazt a fennkölséget és nagyságot, mely tartalmak a 19. században már olyannyira elválaszthatatlanok azoktól. A hadi jelvényként, az uralkodói pajzsokon ábrázolt turul szinte minden alkalommal szárnyaszegetten, míg a Képes Krónikában a „csodaszarvas” kapitális szarva nélkül látható.

2. ábra. Attila, hun uralkodó képe, kezében a turulos pajzsral (Kálti Márk Képes Krónikájából)

Forrás: <http://arpad.org/category/megemlekezesek/>

Az „ősmagyar” mítosz kidolgozása a 19–20. század fordulója körül (a modernitás korszaka)

Hofer Tamás több tanulmányában is foglalkozott a kérdéssel, így a folyamatról viszonylag átfogó, ugyanakkor aprólékos képünk van. A 19. század derekán művészek és értelmiségiek fogtak hozzá az „ősmagyar” (ezen belül is a hun–magyar rokonság) mítosz újkori feldolgozásának, amit Arany János Csaba-trilógiája és az abban található *Rege a csodaszarvasról* című verse is hűen tükröz. Az „ősmagyar” mítosz és kultúra építése párhuzamosan több területre terjed ki. Külön jelentős szerepe lett a népművészet ilyen célú felfedezésének is. A történeti értelmezések „mitizálódását” különösen jól lehet szemléltetni a faragott sírjelek, a kopjafák példáján. Korábban az egész ország protestáns temetőiben állítottak ilyen fejfákat anélkül, hogy mint műtárgyakat vagy a néplélek kifejeződését meglátták volna bennük. Amikor elindult az erdélyi faragott fejfák közlése, még csak az általa jelölt, ismert ember sírja miatt volt érdekes (pl. Orbán Balázs is csak ilyen összefüggésben tudósított kopjafáról *A Székelyföld leírása* kötetében, 1868 és 1873 között.) A rajztanár, Huszka József volt az, aki 1895-ben először állított fel tipológiát a fejfákról. Huszka ismerte azt az 1838-ban, az első magyar tájszótárban megjelent adatot, mely a faragott sírjelet kopia, kopiafa néven rögzítette, mely egy egész mitológia kibontakozását eredményezte egészen a hun–magyar rokonságig visszavezetve. (A megjelent tájszó valójában egy laikus székelyföldi adatgyűjtő félreértésére visszavezethető adatán alapult. A tájszó fogalma ekkor még egészen mást jelentett, mint később. Még nem volt feltétele, hogy sokan ismerjék, hogy a „nép” használja. Ehelyett akár egyetlen személy asszociációja elegendő volt egy tájszó megalkotásához.) Hogyan találkozott a kopjafa visszavezetése az ősi életmódra a 19. század végének társadalmi legitimációs igényével? A művészettörténész, Sinkó Katalin volt az, aki a sírjel értelmezésének felekezeti kötődését is bevonta az értelmezésébe.. Szerinte, a 19. századi nemzeti ébredésben a protestáns, főként református értelmiség jelentős szerepet játszott. Az, hogy a sírjel elsősorban erdélyi, protestáns temetőkben terjedt el, alkalmassá tette arra, hogy kifejezzen egyfajta magyar katonás, harcias jeleget, bizonyos mértékig ellenzéki, protestáns beállítottságot. Itt

ugyanazt a dichotómiát látjuk, mint ami a magyar nemzeti közgondolkodást átható „kelet és nyugat közötti” megosztottságot eredményezte. A faragott kopjafák illetően értelmezése mítosz, hiszen motívumkincsük történetileg csak a 18–19. sz. fordulójáig vezethető vissza. A „mítosz” és a „történelem” különbözősége a 19–20. század fordulójának közvéleménye előtt még nem volt nyilvánvaló. Talán nem véletlen, hogy a kopjamotívum állandó helyet kapott a képzőművészetek motívumtárában: az emberi mulandóság, a magyar identitás, a tragikus nemzeti múlt és a mítikus előidővel való kapcsolat jelképeként, allegóriájaként (Hofer 2009a: 153–155). A kopjafa felfedezésének története is beilleszthető abba a sajátos szemlélet- és kutatásbeli megosztottságba, mely a 19. században alakult ki a kultúrateremtő értelmiség körében. A kopjafa is jól példázza azt a szemléletbeli megosztottságot, melyet a korszak hivatalos kultúraépítő értelmisége képviselt. Az ellentét alapját a korszak népi, paraszti kultúrájának értelmezésbeli különbsége adta. Az egyik értelmezés szerint, melynek legfőbb propagálói a hivatásos néprajzkutatók, Jankó János, Bátky Zsigmond és Györffy István voltak, a népművészet kontinuitása nem igazolható az „ősmagyar” korszakra visszanyúlóan, s így a különböző anyagú, készítésű és funkciójú tárgyak motívumainak önkényes kiemelése sem igazolhatja e mítoszt. Györffy és követői szerint a késői népművészeti virágzás jellegzetesen közép-kelet európai fejlemény volt. Ezt a szemléletet képviselte *A cifraszúr* címmel 1930-ban megjelent monográfiája is (Hofer 2009c).

A másik értelmezés szerint, melyet elsősorban művészek, műkritikusok és rajztanárok képviseltek, a sajátosan magyar vonások alkalmasnak látszottak az őstörténi időkig visszanyúló történeti kontinuitás alátámasztására. A népművészet díszes elemeinek kiemelése a 19–20. század fordulójának táján könnyen beilleszthető volt a nemzeti dicsőség képébe, a pompaszerető, büszke elődök képébe sűrítve. A gödöllőiek, mint Körösfői-Kriesch Aladár vagy Nagy Sándor ugyanazt képviselte, mint Malonyai Dezső, az 1907 és 1922 közt megjelent *A magyar nép művészete* monumentális sorozatának megszerkesztője vagy éppen

4. ábra. Than Mór: Attila lakomája (1870)

Forrás: <http://mek.oszk.hu/01900/01992/html/index1187.html>

5. ábra. A bánhidai (atabányai) turul emlékmű avatásáról készült emléklap (1907)
Forrás: <http://www.rovasirasforrai.hu/Kitekinto/A-pozsonyi-csata-hianyos-emlekei.htm>

Huszka: eszerint van egy egységes magyar művészi formanyelv, amely valamennyi tárgyféleségen megnyilvánul, s ez rendszerében képes ezer évekig fennmaradni. Ez a devolúciós modell azt tartotta, hogy a korábban létező ősi, gazdag, tökéletes formakincs elemeire esett szét, egyszerűsödött, s így manapság néhány fennmaradó eleméből kell és lehet a korábbi állapotot rekonstruálni. Ez az irányzat elvetette a népi kultúra tudományosan elemző, összehasonlító, pozitivistá szemléletét. A cél a lélekben mélyen rejtőző, ösztönös stílusalkotó erő felfedezése és közvetítése volt. A népművészetet nem a népi kultúra egy területének, hanem a nyelvhez hasonlóan a lélek, érzelmek, gondolatok kifejezési területének tartották. A népművészetet elvonatkoztatták a történeti folyamatoktól, s Szűcs Jenő példájával, a történelem korai századai irányában épített hídon aztán kritikai fenntartások nélkül lehetett fel s alá közlekedni. Ez a híd nem csupán a honfoglalóig, hanem a hunokig vezette vissza az érdeklődőket (Hofer 2009b és 2009c). Ezek voltak a történelem „kiiktatásának” előzményei. A népi kultúra „történelemnélkülisége” széles körben elterjedt toposz, ami Magyarországon is élt. Sajátos munkamegosztás jött létre a jelképatadásban, a jelképkonstrukciókban: a történelemkönyvek és kiállítások a harcok, uralkodók esemény- és politikatörténetét jelenítette meg a néprajz időtlen népi kultúrájával szemben.

A korszakban megindult a középkorban még kevésbé kidolgozott, az „ősmagyar” mítosz köré építhető totemállatok, mint a csodaszarvas vagy különösen a turul újragondolása. A turul – immár kiterjesztett szárnyal, védelmező erőt sugározva – a nemzeti tér kijelölésének (védelmének) egyik legfontosabb, köztéri emlékműkben manifesztálódott témájává vált.

A Millennium és a századforduló táján emelt turul-emlékművek az „ősmagyar” mítosz- és kultúraépítés egy sajátosan új oldalát bizonyítják: azt, hogy az egyrészt a nagypolitika tudatos identitás- és emlékezetépítő gyakorlatának lett része, másrészt, hogy ez a mítosz- és

6. ábra. Az 1933-as gödöllői cserkésztalálkozó jelképe a csodaszarvas
Forrás: <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/cserkesz/jamboree33.html>

kultúraépítés lényegében az egész társadalomra kiterjedt. Trianon után, a Horthy-korszakban a hivatalos politika(i elit) legitimáció- és kontinuitáskeresése jellemző módon „csupán” Szent Istvánig nyúlt vissza, az okok közül említhető az államalapító uralkodó halálának 1000 éves ünnepe, a Szent Istvánhoz kötött történelmi államhatárok (részbeni) visszaállításának politikai programja, vagy éppen a hivatalos, konzervatív történetírást meghatározó Szekfű Gyula államtörténelmi felfogása. Ebben a kulturális diskurzusban az „ősmagyar” jelképek a nemzet és az állam együvé tartozását szimbolizálták.

Az „ősmagyar” mítosz ma (a posztmodernitás időszaka)

Az „ősmagyar” mítosz és kultúra újjáélesztésére az 1989–90-es rendszerváltást követően kerülhetett sor. Nehezen lehetne konkrét évszámhoz kötni a revitalizációs folyamat kiteljesedésének kezdetét, hiszen megannyi szál fut egymás mellett párhuzamosan. Például, a Baranta Szövetség 1997-es megalakulását többéves előkészület előzte meg. A Rovás Alapítvány által működtetett honlap rovástérképe az 1990-ben induló rovásírásos településnévtáblák állításában 2010 és 2012 között mutat kiemelkedő aktivitást. A Kapitány-házaspár az 1990-es évek derekán, egy országos reprezentatív kérdőíves kutatás keretében azt vizsgálta, hogy a mindennapi élet mely területeihez társítunk nemzeti szimbolikus tartalmakat, aszociációkat. A „melyik állatot tartja leginkább jellemzően magyar állatnak?” zárt, feleletválasztós kérdésre, a felsorolt 13 lehetséges opció közül a ló, a magyar szürkemarha és a puli kapta a legtöbb szavazatot, míg a mitikus (totem)állatok, mint a turul (és a sólyom) vagy a gímszarvas („csodaszarvas”), a messze lemaradva, a sor legvégére kerültek (Kapitány és Kapitány 1999: 41). Valószínű tehát, hogy a revitalizációs folyamat csak az 1990-es évek második felében erősödött fel, majd a 2000-es években tovább „terjeszkedett”, egyre változatosabb tartalmi és szervezeti formákban és egyre nagyobb érdeklődői- és követői kört mozgósítva. Az elmúlt tíz esztendőben mind az EU-csatlakozás kiváltotta nemzeti függetlenségféltség, mind a politikai székértáborok (véglegesnek tűnő?) megosztottsága kedvező ideológiai mezőt biztosított a mitikus múlt kereséséhez és ehhez kapcsolódva a kultúraépítéshez.

7. ábra. A Baranta címer a rakamazi turullal
Forrás: <http://kiralyokvarosa.hu/baranta.shtml>

Az „ősmagyar” mítosz- és kultúraépítés recens folyamatával kapcsolatos főbb, összegző megállapítások:

1. A mítosz- és kultúraépítés *társadalmi bázisa* alapvetően eltér a korábbi korszakokban tapasztaltaktól. A premodern korszakban egy szűk elit dolgozta ki a mítoszokat, melyek nem terjedtek ki a társadalom nagy részére, továbbá nem társult hozzá kultúraépítés, társadalmi gyakorlatokban nem testesült meg. A modern korszakban is az elit kezdeményezte a folyamatot, de már egy jóval szélesebb társadalmi bázisra építve, így a folyamat már szerteágazó hagyomány- és kultúraépítéssel járt együtt, gondoljunk csak a köztéri emlékműállításokra vagy az „ősmagyar” jelképek (pl. a sokat emlegetett turul vagy a csodaszarvas) „fogyasztásának” változatos formáira. Eric Hobsbawm Európában ezt az 1870 és 1914 közötti időszakot tartja az egységesítő (nemzeti) hagyományok teremtése (kitalálása) kitüntetett korszakának, s ebben Magyarország sem volt kivétel (Hobsbawm 1987). A posztmodernitásban a mítosz felelevenítésével elsősorban a kultúra- és hagyományteremtésre kerül át a hangsúly. Megváltozott a társadalmi bázis is: a „széttöredezett” nemzet mozaikszerűvé vált, az egész társadalom helyett a résztársadalmak (szubkultúrák) lettek a folyamat generálói. A kultúraépítés alapvetően „alulról” indul, társadalmi jellegű, a (politikai) elit egyre kevésbé vállal aktív szerepet a folyamatokban, sőt a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatalom által gyakorolt gátolja azt. A társadalmi (és politikai) közbeszédben megindul az „ősmagyar” mítoszhoz kapcsolódó jelképek és társadalmi gyakorlatok démonizálása, stigmatizálása. 1992-ben, a liberális politikai háttérű köztársasági elnök, Göncz Árpád még turulemlékművet avatott,⁴ ez két évtized múltán a *science fiction* műfaját idézné. A társadalom egy markáns választóvonal, az „ősmagyar” mítosz és kultúra elfogadása mentén két táborra szakadt: az egyik csoport e jelképekre mint a nemzeti nagyság és a dicső múlt romlatlan, tiszta forrásaként hivatkozik, míg a másik csoport e jelképek 19–20. századi

⁴ Beszédének részlete: „Jó, hogy ha jelképesen is, de az új évezred küszöbén is itt van velünk a turulmadár, hiszen azt hirdeti, hogy a magyarság fennmaradt a hadak útján, e háborúk gyötörte tájon. Megőrizte hazáját – ha csonkult hazát is –, megőrizte magyarságát. És tudom, hogy a hitét is megerősítette. Azt a hitet, ami népünket a legreménytelenebb helyzeteken is átségitette” (interneten: http://index.hu/belfold/tegnapiujtság/2008/11/28/1992_goncz_arpad_turul_szobrot_avat/).

(szélső)jobboldali kisajátítását tekinti mérvadónak, mely végső soron – okozatként - az országot nemzeti tragédiákba sodorta (holokauszt stb.).

2. A mítosz- és kultúraépítés ugyan alulról szerveződik, de megjelennek az *intézményesülés tendenciái* is. Jó példa erre a Rovás Alapítvány működése, mely a rovásírás népszerűsítésének és az egységes települési rovásírásos táblák kihelyezésének szándékozik intézményes hátteret biztosítani.
3. A mítosz- és kultúraépítés *alapvető funkciója is módosult*. Az előző pontban leírtakból kiviláglik, hogy ezek immár szinte egyáltalán nem a politikai hatalom legitimációs eszközei, sokkal inkább különféle társadalmi csoportok valamivel („Nyugat”, Európa, EU, globalizáció, liberális és baloldali társadalmi csoportok) való szembenállásában kifejezésre juttatható ideológiai tartalmak megjelenítői. Felerősödik a mítosz- és kultúraépítés helyreállító, balanszírozó szerepe, a beteggé vált nemzet(test) gyógyításának elképzelése.
4. A folyamat *paradoxona*, hogy a mítoszeépítés retorikáját tekintve és ideológiailag szembenáll a multikulturalizmussal és a fogyasztói társadalommal, valójában éppen ellenkezőleg, ezekhez szervesen illeszkedik. Egyrészt szinte fogyasztói „iparág” épült rá (gondoljunk csak a különféle „ősmagyar” termékek forgalmazására szokosodott boltokra és bolthálózatokra, ilyen például a neten is elérhető Szkíta Kézműves Bolt vagy a Turánia Ijász Áruház), valamint egy másfajta, a modern, városi életmódhoz képest merőben más kultúra élményszerű megélése tartozik hozzá.
5. Sajátos jellemzője a folyamatnak, hogy *a történelemre (múltra) hivatkozva, de annak kiiktatásával jár*. Ez nagyon hasonlít arra az elképzelésre, melyet Jan Assmann fejtett ki, s melyre a fentiekben hivatkoztunk, miszerint a történelmi emlékezet és a mitikus emlékezet alapvetően különbözik egymástól, hiszen a mitikus múlt egy olyan abszolút idő, mely állandó, lényegében meghatározhatatlan távolságban áll a jelentől.
6. Talán ez is az oka, hogy az „ősmagyar” mítosz és kultúra *könnyen beemelhető a jelenbe*, beleértve a jurta állítást, a rovásírás alkalmazását, az öltözködés elemeinek összeválogatását (honfoglaláskori süveg, tarsolylemez stb.), a szervezett, tömegeket vonzó szabadidős rendezvényeket (pl. Krurultaj), a mozgás- és harcművészetet (baranta) vagy a hitéletet (táltosegyház).
7. A kultúraépítés a posztmodernitásban átlépi az ünnepi, nyilvános szféra kereteit és *egyre nagyobb teret hódít a hétköznapi, privát szektorban*, a mindennapi életvezetési rutinokban is.
8. A posztmodern korban alkalmanként az államnemzeti (szentistváni, keresztényi) koncepcióval tudatosan szembeállítva, hol pedig azzal egybemosódik az ikonográfia: az ősmagyar (nemzeti) jelképek keverednek a szentistváni (állami) jelképekbe. A szembenállás az egybemosásnál minden esetben tudatosabb: *az államban kifejeződő politikai elitől való elhatárolódásból táplálkozik*, a nemzetet (történetével, jelképeivel együtt) az állam fölé emeli.
9. Az „ősmagyar” mítosz- és kultúraépítésben, annak tudományos megalapozásában aktív szerepet tölt be egy *a hivatalos (akadémiai) tudományosság peremén elhelyezkedő réteg*, mely ezt a munkát nem pusztán hivatásnak, de misszióknak is tekinti, s amelynek könyveit – körön belül – nem kíséri tudományos vita. Így kialakul egy olyan tudás, mely a tudomány köntösébe burkolva végső soron vallási, kinyilatkoztató jellegű hivatkozási alap.

Függelék

8. ábra. A Máriabesnyői Lakóparkban, a Szkíta körútra tervezett Magyarok Házának látványterve.
Forrás: <http://www.mariabesnyolakopark.hu/latvanyterv.html>

9. ábra. Az állami és a nemzeti mítosz jelképeinek keveredése: hátsó szélvédőre felragasztható matrica
Forrás: http://bigbandi.hu/spd/529008/Magyar_gyerek_a_kocsiban

10. ábra. A 2012-es Kurultaj rendezvény résztvevőinek egy csoportja
Forrás: <http://www.magyardudat.com/kurultaj-harmadik-nap-magyar-torzsi-gyules-galeria/>

11. ábra. Helybeli lovas hagyományőrök állnak Rákóczifalva nevét hirdető, székely-magyar rovásírásos helységnevtábla mellett a 442-es számú főút kerékpárútján

Forrás: http://index.hu/belfold/2011/07/31/nincs_menekves_a_rovasirasos_helynevtablaktol/

12. ábra. Rakamazi turulos női atléta
a Sóllyom Bolt kínálatából

Forrás: http://solyombolt.hu/spd/nym5/Nyomott_mintas_noi_atleta_Rakamazi_turul

Hivatkozott irodalom

- Albert Réka – Zempléni András (2002): A nemzeti identitás sajátosságairól. In *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Fedinec Csilla (szerk.). Budapest: Teleki László Alapítvány, 167–176. Interneten: <http://mek.oszk.hu/05900/05934/05934.pdf> (letöltés dátuma: 2012. 08. 13.).
- Anderson, Benedict (2006): *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest: LHarmattan, Atelier.
- Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Baráth Tibor (2008): *A magyar népek őstörténete. Egyesített kiadás*. Budapest: Püski.
- Bhabha, Homi K. (1999): DisszemiNáció. A modern nemzet ideje, története és határai. In *A kultúra narratívái (Narratívák 3.)*. N. Kovács Tímea (szerk.). Budapest: Kijarat, 85–118.
- Boglár Lajos (2005) *Etno-esztétika*. In *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába*. Boglár lajos – Papp Richárd (szerk.). Budapest: Nyitott Könyvműhely, 74–84.
- Csillag Gábor (2002): Gellner és a skinheadek. In *A nemzet antropológiája. Hofer Tamás köszöntése*. A. Gergely András (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 409–413. Interneten: <http://www.mek.oszk.hu/06800/06812/06812.pdf> (letöltve: 2012. 08. 13.).
- Elias, Norbert (2002): *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a tizenkilencedik–huszadik században*. Budapest, Szombathely: Helikon.
- Feischmidt Margit és Rogers Brubaker (1999): Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója Magyarországon, Szlovákiában és Romániában. *Replika* (37): 67–90.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaka, NY: Cornell University Press.
- Gyurgyák János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris.
- Halbwachs, Maurice (2002): A kollektív emlékezet és az idő (részlet). In *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 403–432.
- Hobsbawm, Eric J. (1987): Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870–1914. In *Hagyomány és hagyományalkotás. Tanulmánygyűjtemény*. Hofer Tamás és Niedermüller Péter (szerk.). Budapest: MTA, 127–197.
- Hofer Tamás (1991): „A népi kultúra” örökségének megszerkesztése és használata Magyarországon. (Vázlat egy kutató vállalkozásról). In *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. Hofer Tamás (szerk.). Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet, 7–13.
- Hofer Tamás (1995): Bevezető: témák és megközelítések. *Néprajzi Értesítő* 77: 7–22. Interneten: http://www.neprajz.hu/neprajzi_ertesito/1995.PDF.
- Hofer Tamás (2009a): A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In *uő Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, Pécs: MTA–NKI, PTE–BTK, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, 145–166.
- Hofer Tamás (2009b): A népi kultúra jelentésváltozásai a századfordulón. In *uő Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, Pécs: MTA–NKI, PTE–BTK, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, 167–177.
- Hofer Tamás (2009c): A népművészet Györffy István kutatásaiban. In *uő Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, Pécs: MTA–NKI, PTE–BTK, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, 178–187.
- Jarvie, I. C. és Josph Agassi (1987): Das Problem der Rationalität von Magie. In *Magie. Die Sozialwissenschaftliche Kontroverse über das Verstehen fremden Denkens*. Hans G. Kippenberg és Brigitte Luchesi (szerk.). Frankfurt am Main: Suhrkamp, 120–149.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1999): *Magyarságszimbólumok*. Budapest: Európai Folklor Központ, Teleki László Alapítvány
- Kovács Katalin (1992): Mi újság a holisztikában? *Szimbiózis* 1(1): 117–121.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. *Aetas* 14(3): 142–157. Interneten: <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>.
- Prónai Csaba (2003): *Mi a kulturális antropológia?* Interneten: antropologia.tatk.elte.hu/?download=miakultant2003.doc (letöltés dátuma: 2013. 01. 13.).
- Renan, Ernest (1995) *Mi a nemzet?* In *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.). Pécs: Tanulmány, 171–187.
- Selby, Henry és Lucy Garretson (1981): *Cultural anthropology*. Dubuque: Wm. C. Brown Company.